

Het Hart

271. *Wilt ghy met Abraham alyt gerust in de
Wille Gods Leeven.*

*Soo moet ghy n selve, met al dat ghy mee
Bemint geestlich aen Godt Overgeeven.*

Ende Isk seght n dit voor het SLODT.

*Isk word dat alle menschen Gaven Vereeren
Met Godt.*

Anno Domini 1665 den 9 oktober.

In Godt Is Rust.

O GHEBRE Wanneer

...

Het hart als huis van de ziel in de religieuze kunst en cultuur

EVELYNE VERHEGGEN

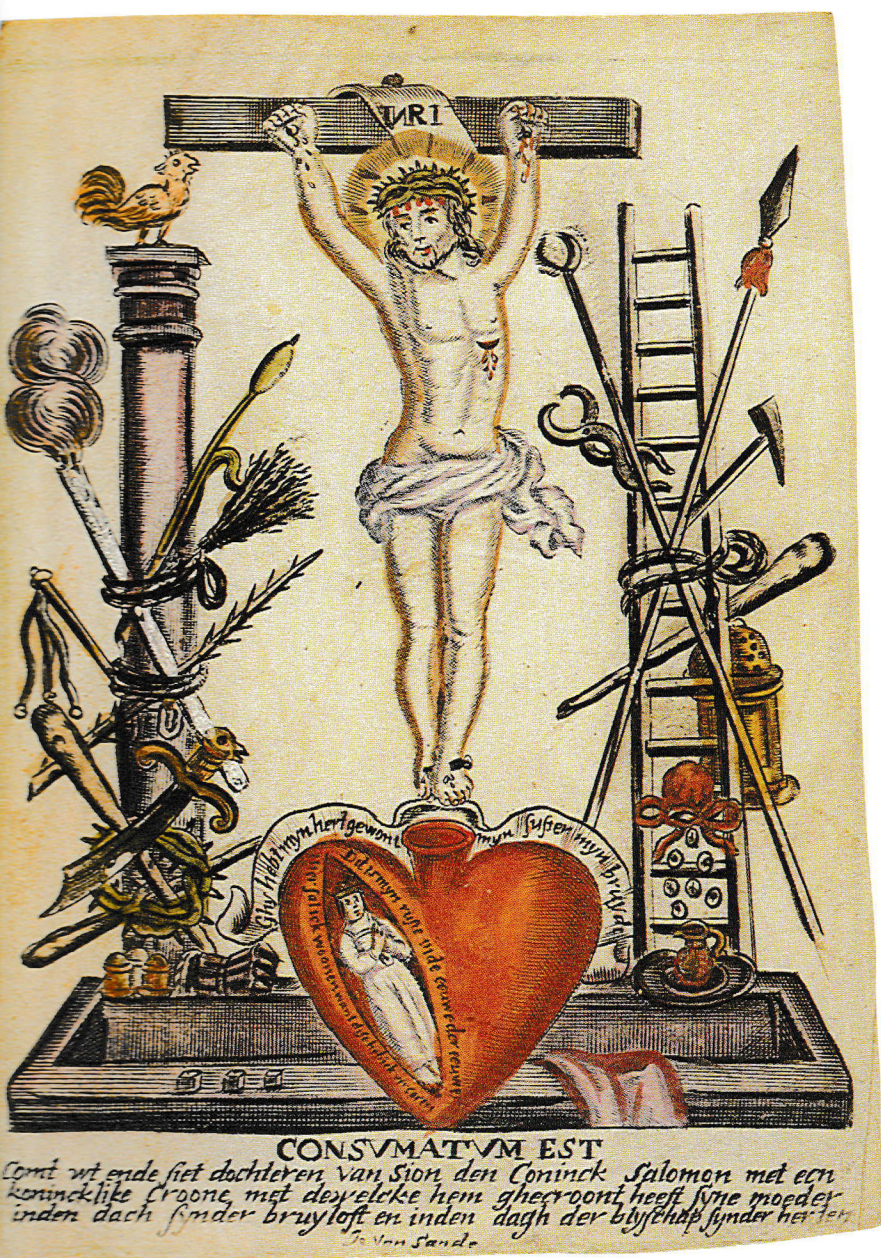
*'Gheeft u als kout ijzer gedurich in Godts Handen.
Op dat Hij u hier mach suijveren, smeden ende
branden.
En ghij sult daer door sulcken grooten gratie van Godt
ontfaen.
Dat Hij u hert sal oopenen, om daer gedurich in te
gaen.'*

Zo dichtte het Haarlemse klopje Maria van Wieringen in 1665 in een handschriftje met geestelijke spreuken dat nu wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Nijmegen.¹ Maria was verbonden aan een (semi-)religieuze gemeenschap van vrouwen in 'Den Hoek'. Aan de Bakenessergracht lag een grote concentratie van huisjes die werden bewoond door deze geestelijke maagden of kloppen. Aan deze statie waren in de zeventiende eeuw gemiddeld zo'n 200 vrouwen verbonden, verdeeld in kleinere gemeen-

schappen van 5 à 15 leden die 'perticuliere vergaderinghe' werden genoemd.² Ze leidden een religieus leven, geïnspireerd op traditionele monastieke regels. Naast bidden was het verrichten van handwerk belangrijk, zoals borduren of het (af)schrijven van teksten; ze onderwezen en verzorgden (wees)kinderen, armen en behoeftigen en ondersteunden het werk van de priesters.

Van Wieringen gaf het boekje ten geschenke aan een leerling bij haar heilig vormsel. Achterin staat geschreven: 'dit boeckie is geschreve door juffr. Maria van Wieringe geestelijke dochter in den hoek die de vormpeet was van maria van zije obijt 1672'. Het boekje bevat vrome spreuken in rijm, de meeste bestaan uit twee regels. De verzen hebben alle betrekking op de gepraktiseerde spiritualiteit van de vrouwen. In vele verzen komt de thematiek van de hartdevotie aan de orde. Het hart was daarbij synoniem aan de ziel. Bij intrede of

'Consumatum Est', Gravure van Joannes van den Sande, eind 17de eeuw, Breda's Museum, Breda

professie legde de vrouw de gelofte van zuiverheid af. Zij schonk daarbij symbolisch haar hart aan haar bruidegom Jezus Christus. Bij dit 'mystieke huwelijk' was sprake van een 'hartenruil'. Zij ging daarbij als het ware in het hart van haar Beminde wonen en Hij koos domicilie in haar hart.³ De hartenruil vond plaats via de zijdedewond, die immers dicht bij het hart was te traceren of zoals Maria dichtte:⁴

'Gaet altijd diep indt open doorwonde Hert van uwen wel Beminden.
Ende hoe seer dat ghij vanden duyvel vervolcht wort, hij en sal u daer niet connen vinden.'

Deze beeldspraak wordt geïllustreerd op een zeventiende-eeuws devotieprentje met de lijdende zaligmaker (Christus), omringd door lijdens- of martelwerktuigen, en eronder in het hart de bruid, met als titel 'Consumatum Est' (Het is volbracht, vlg. Joh. 19:30). Het hier afgebeelde exemplaar is gegraveerd door Johannes van Sande.⁵ Onder aan de voeten van Christus staat op een banderol de tekst: 'Ghy hebt myn hert gewont myn Suster myn bruydt.' Rondom de religieuze, afgebeeld in het hart, staat gedrukt: 'Dit is myn ruste in de eeuwe der eeuwe. Hier sal ick wonen want dese heb ick vercoren'. Als onderschrift is een tekst genomen uit het Hooglied (3:11). Rondom de gekruisigde Christus zijn de martelwerktuigen of Arma Christi, afgebeeld. In de volksmond werden ze aangeduid als 'de wapenen Christi' omdat Christus daarmee het kwaad had overwonnen. De maagd diende Christus in alles na te volgen in het bijzonder in zijn lijden.

Omgekeerd ging Christus wonen in het hart van Zijn beminde zoals in de *Navolging van Christus* door Thomas van Kempen (1379-1471) werd beschreven onder de titel: 'Dat eenen devote siele met gheheel der herten begheeren moet door het H. Sacrament met Christo vereenicht te worden'.⁶ Deze beeldspraak werd in de late Middeleeuwen verspreid door middel van onder andere houtgravures.⁷ De iconografie werd praktisch ongewijzigd overgenomen in de vroegmoderne tijd door vele kunstenaars onder wie Frederick Bloemaert die naar ontwerp van zijn vader, de Utrechtse schilder Abraham Bloemaert (1566-1651) een uniek prentje graveerde waarin de traditionele elementen

werden geplaatst in een vernieuwend barok kader.⁸

In het verlengde van de zijde wond werden de overige wonden van Christus vereerd. Ze vormden met het hart als het ware de 'logo's' van Zijn lijden en de openingen naar Zijn ziel. Maria van Wieringen legde in haar verzen de nadruk op de heilzame en zuiverende werking van de wonden:⁹

'Leght u mondt aen u Bruydegoms oopen Wonden.
Ende suiicht daer uijt ghenade en verghiffenis van
alle uwe zonden.
Ende gaet daer met al u gebreckelijckheijt soo diep
in van binne.
dat Ghij daer moocht verdwijnen, en versmelten,
en rusten in sijn Goddelijcke minne.'

VERERING VAN WONDEN EN LEDEMATEN

In de vijfde eeuw schreef de H. Augustinus van Hippo in zijn traktaat *De Sancta Virginitate* dat de maagden 'met de oogen van hun geest de wonden moesten beschouwen van Christus aan het kruis'.¹⁰ Augustinus' beroemdste woorden uit zijn levensverhaal zoals dat is opgetekend in zijn *Belijdenissen* luiden: 'Gij hebt ons tot U geschapen, en onrustig is ons hart, totdat het rust vindt in U.'¹¹ In afbeeldingen draagt deze kerkvader als attribuut altijd een (vlammend) hart met zich mee.

In de loop van de Middeleeuwen werd de devotie tot de wonden van Christus een geliefd motief in de volksvroomheid en de gebedscultuur. Door te mediteren op de wonden kon de mens Christus navolgen en zijn pijn voelen. Het meevoelen en meelijden met Christus wilde men tot het uiterste beleven. De gedeelde pijn werd getransformeerd tot een ultieme vorm van liefde die in de verbeelding (of *imaginatie*) de grootst mogelijke intimiteit bereikte.¹² Door de zijde wond of harte wond drong de gelovige naar binnen om in Zijn hart te gaan wonen. Hij laafde zich daarbij aan het bloed ter vergeving van de zonden en als medicijn ter heling van pijn en eigen wonden. Niet alleen de pijn, maar ook de diepte, breedte en lengte van de wonden werden bij de meditatie betrokken. De oorsprong van het aderlaten

Christus rust in het hart van de gelovige met Arma Christi, Frederick Bloemaert naar Abraham Bloemaert, (OKM dp 1000)
Museum Catharijneconvent, Utrecht

– een, in de medische geschiedenis, beruchte behandel-methode – wordt met deze context in verband gebracht.¹³

De verering van Zijn bloed werd op allerlei manieren beleefd. Bloedreliëken werden in diverse bedevaarts-oorden vereerd.¹⁴ In de beeldcultuur werden de vijf wonden, twee aan de handen, twee aan de voeten en de zijde- of hartewond veelvuldig afgebeeld. Daarnaast werd de schouderwond vereerd, ontstaan door het dragen van het kruis en de hoofdwonden veroorzaakt door de doornenkroon. Doornen en nagelen werden net als het bloed objecten van verering en devotie.

De wonddevotie zoals we die tot in de twintigste eeuw ook op devotionalia tegenkomen ontstaat in de twaalfde en dertiende eeuw bij de cisterciënzers en de franciscanen. Uit de kringen van de cisterciënzers is een legendarisch gedicht overgeleverd met als thema de verering van de wonden van Christus met name de zij-dewond. Door de eeuwen heen leefde men in de ver-onderstelling dat het gedicht was geschreven door de H. Bernardus van Clairvaux (1090-1153). Inmiddels weten we dat niet hij, maar zijn ordegenoot Arnulphus van Leuven (1170-1250) als schrijver moet worden beschouwd.¹⁵ Het vers werd bekend onder de titel ‘Rhytmica Oratio ad membra Christi’ ofwel de gebeds-oefeningen van Bernardus tot de ledematen van de gekruisigde Christus. Al in de eerste strofen wordt de hartenruil berijmd:

‘k Groet u Jesu, liefs mijns herten,
Die daer hanght vol liefd’ en smerten!
Weest gegroet mijn saligheyt
Treckt tot u mijn Hert en Sinnen,
Leydt mij langhs u Wonden binnen,
O Afgrondt van soetigheyt!

In het sterk beeldende werk beschrijft de dichter hoe hij door middel van het aanzien en voelen van de wonden tot grote liefde geraakt:

Door die onverdraeghbaer pijn,
Wilt mijn Hert in ’t uwe brengen,
Mijne liefd’ met d’uwe mengen,
En laet mij met U een zijn.

Het gedicht was van grote invloed op de ontwikke-ling van de devotionele beeldcultuur. Zo beschrijft de dichter bijvoorbeeld hoe hij de bebloede voeten van de Gekruisigde omhelst. De immer met veel bloed gekleurde voorstellingen van de lijdende Christus lijken in dit gedicht hun oorsprong te vinden als hij schrijft hoe het bloed ‘met dicke stralen langhs u Cruys komt nederdaelen, Sy haer eenen Medecijn’. De positie van het hart van Christus kreeg daarbij een sym-bolische plaats. Volgens de overlevering zou het aan de rechterkant zijn doorboord op grond van bijbelse tek-sten. Zo bevond de poort van de tempel zich aan de rechterzijde (1 Kon. 6:8) en Ezechiël zag langs de rech-terzijde het water uit de tempel vloeien (Ezech. 48:1).¹⁶

In dezelfde tijd dat de cisterciënzers hun zinnelijke spiritualiteit verwoordden, stichtte Franciscus van Assisi (1182-1226) in Italië zijn orde. Uit 1224 dateert het wonder waarbij hij de vijf wonden (of *stigmata*) ont-ving van een gekruisigde serafijn op de berg Alverna bij Arezzo in Toscane. In de franciscaanse beweging had dit wonder grote invloed. Clara (1194-1253), die als eer-ste vrouw in 1212 het franciscaanse habijt ontving, stichtte de tweede orde van de H. Franciscus, de claris-sen. Ook zij mediteerde dagelijks op de vijf wonden.

IMITATIE

In navolging van deze mystici ontwik-kelede zich de hartenruil en stigmatawonderen tot bijna clichématige belevingen of beschouwingen in het per-fecte leven van religieuzen. Hadewijch (dertiende eeuw), Jacob van Maerlant († 1291), Hendrik Suso (1301-1366), Joannes Tauler († 1361), Jan van Ruysbroec († 1381), Thomas van Kempen († 1471), Dionysius de Karthuiser (ca 1403-1471) en vele anderen: allen schre-ven over de wonden, druipend van het bloed.¹⁷ Met name religieuze vrouwen hadden mystieke ervaringen met wonden of ontvingen de stigmata.¹⁸ De H. Lut-gardis van Tongeren (1182-1246), Ida van Leuven (1247-1300) en Lidwina van Schiedam (1380-1433) mochten drinken uit de zijdewond, Lutgardis ruilde bovendien haar hart via de zijdewond met dat van Christus. Brigitta van Zweden († 1374) zag het bloed in haar visioenen vloeien.

Die alder rechtuaerdichste

Die alder eerbaerfte

Om myne wille opghedaen mitter speere
van longhing van blinde vaders
alle soethe wonden der ghewonden
van ons liefs heren ihu xpi.

Dit is die lencte en die breet der wonde der syde xpi van gode ghevoent een gheestelick persoer die se daghe licks uoter anspraect mit vijf vijf aueren deser sal vā fontij gra is a ende verghiffenisse alre sijnre sonden vercrighen

mit de herten en aēsiet pi nr ende maria ter ee wonde die god die een barmhertich is a ende verghiffenisse alre sijnre sonden vercrighen

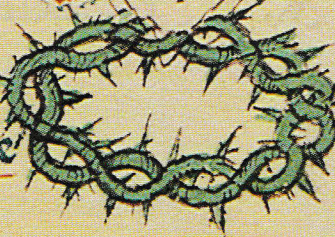

Die alder heerlichste

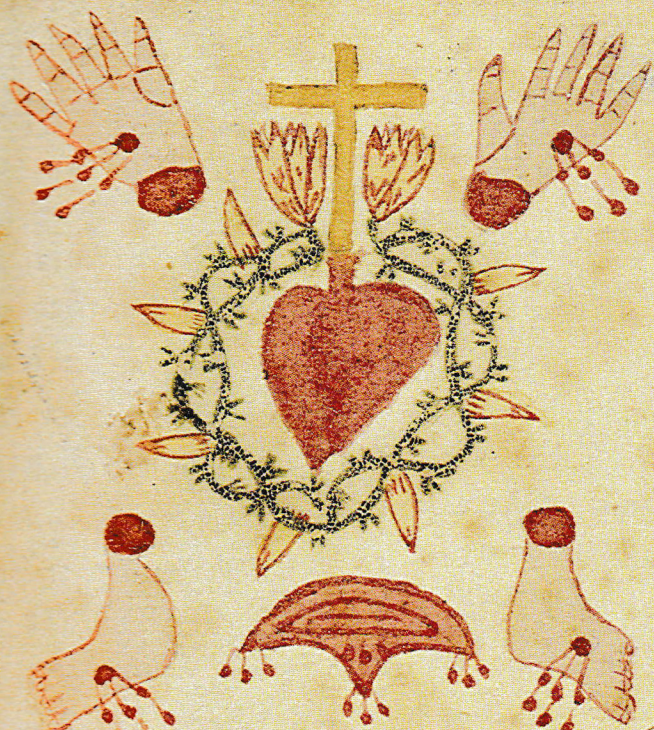
Die alder wijste

Een suuerlick en dauoet gructe totter syde ons liefs heren ihu xpi

West ghetruet goedertieren here ihu xpi vol van ghenaden. die barmherticheyt is di mit di. Ohebe nedyt is dyn passie. dyn wonden. dyn doot. Ende dat duerbaer bloet alre dynre heyligher wonden Amen

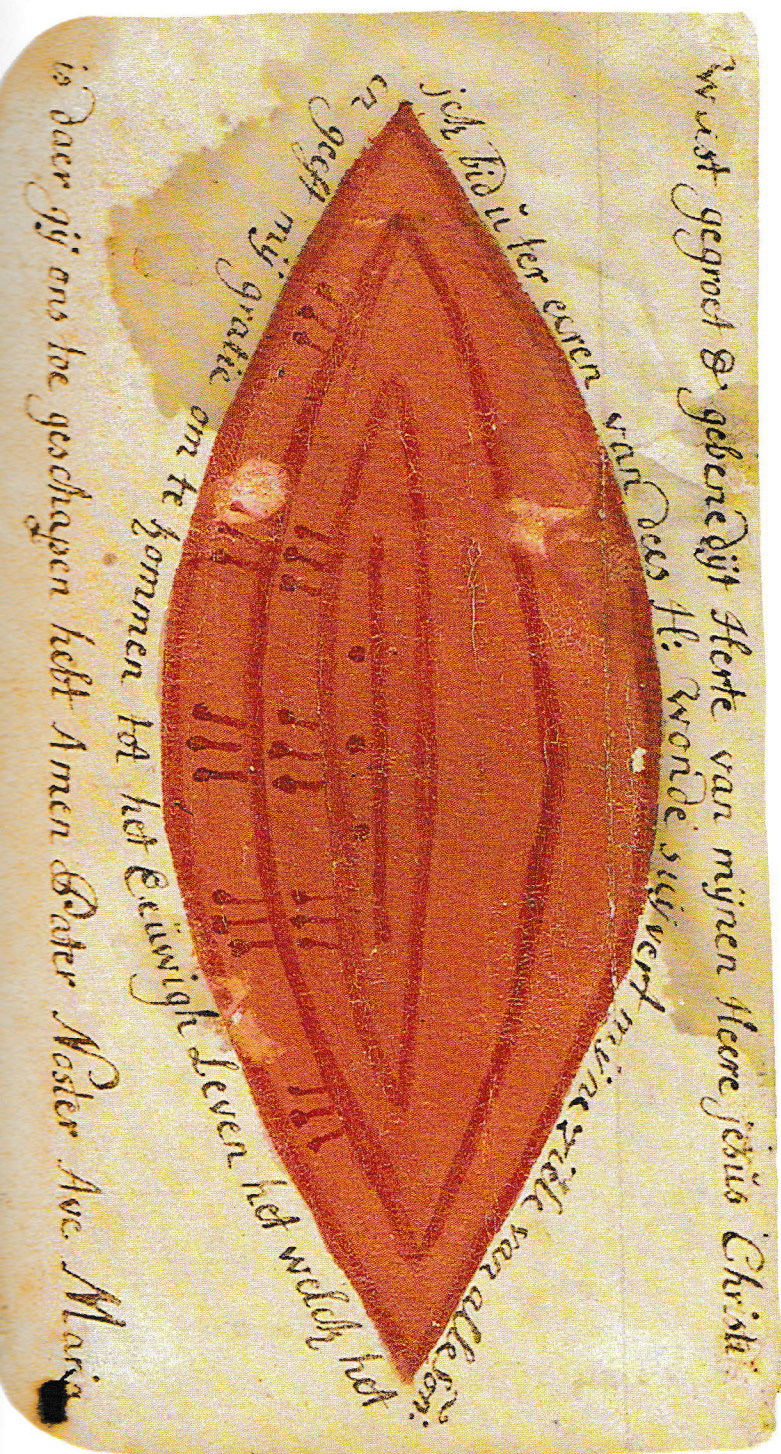

Minnelycken en aldersoetsten jesus Fontey
 re van Barmhertighijt ick bid u om de
 Liefde van uwe H: vijf Wonden die gy
 ontfangen hebt aen den galgen boom des
 Cruys met het uijtstorten van u Dierbaer
 Bloet tot de laeste driuppel toe ick bid u dat
 gy wilt vergeven alle mijn sonen en gratie
 geven van u noijt meer te vergrammen dat ick
 niet en magh sterven voor en heb ick de H.H.
 sacramenten weerdelyck ontfangen het H.
 Sacrament des hanttaers en des Olsels Amen
 to daghen aflaet voor die dit gebed devotelyck
 lezen

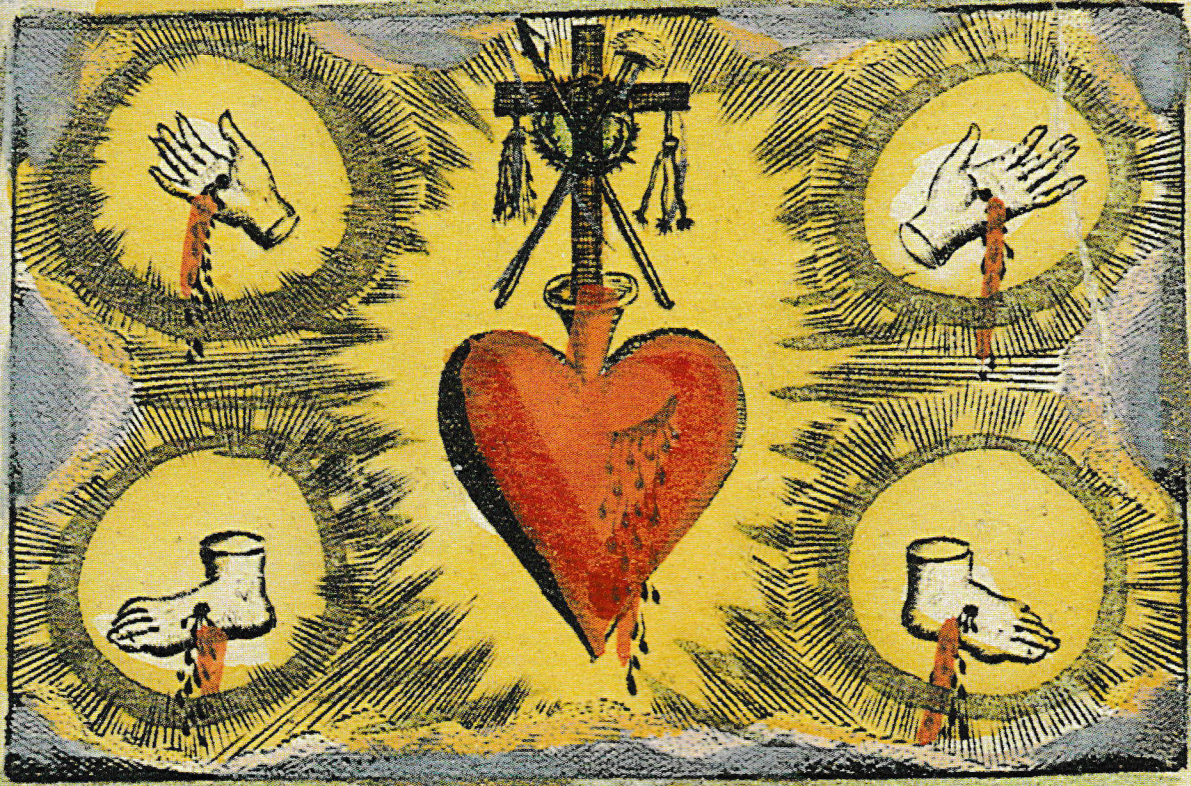
Door hem mijn haere sondighe ziele in
 gratie als sy haer lichaem sal ver
 en nemt in voldoeninghe son al
 het quaet dat ick bedreven heb op dese
 weirelt alle de verdinsten van uwen Al
 liefsten Soone de pijn die hy geleden he
 overvloedigh Bloet dat hy gestort heeft u
 handen en voeten en uijt syn gebenedeyd
 Herte hebben voldoen voor alle de sonen
 die ick gedaen hebbe met ghedachten voor
 den wercken en versuymerisse hy is on
 middelaer tusschen u en dat menschelyc
 gheslacht die syn selven heeft geheel te
 besten gegeven tot onse verlossinghe ick
 bid u alle desen harbyot gedachtigh te sy
 noch en wilt niet gedooghen dat u Heijlic
 dierbaer Bloet aen eenigh mensch verlo
 sy dat oock alle geloovighe zielen hie
 door laeffnisse bekommen dat alle son
 dighe menschen beheert worden en dat
 alle rechtveerdighe in Godts dienst mogh
 volherden Amen ~ ~ ~ ~ ~
 Soo wie dese Wonden alle daghen heen
 met j Dater Noster en Ave Maria sal do
 digh vrij sijn van doot sonen met vergi
 russe van daghelycksoke sonen

BT 3320

De zijde wond van Christus, voor- en achterzijde,
Anoniem, 18de eeuw, geschilderd en geschreven op papier,
Breda's Museum, Breda

Heere mijnen verlosser mijn groote en
 alle mijnen wensch mijn
 eenighe Liefde tis in u dat tichz hope iae
 alle mijn betrouwen stel ick in u handen
 vast ghenagelt aen het Cruys voor mijne
 en alle menschen Salighijt gij hebt betaelt
 mijn ransoen en door u H: Dierbaer Bloet
 en bitter doot hebt gij oneyndelijck meerder
 gegeven als het noodigh was tot betalinge
 van alle mijn schulden samen om te re-
 medieren alle mijn helenden ende
 misereren O Eeuwighen Vader ick re-
 commandere meynen geest in de min-
 nelijche Wonden van uwen Alderlief-
 sten Soon besonderlyck in de Wonde
 van sijn H: gehopenst Herte dewelcke
 soo groot en breed is gelijkz hij selver ver-
 hopenbaert heeft aen een van syn uijtver-
 horen dat een ieder sich daer in kan ver-
 ecken rusten en in de selve vinden alle
 de consolatie gratie en bescherminghe
 die men soude konnen wenschen ick bid
 u door het Dierbaer Bloet van uwen
 Sone die gij gesonden hebt om alle
 menschen Saligh te maechen ontfant
 BT 3310

AFLAET.

Sijne Heijligheijt Benedictus den XIV. heeft op
 het Versoek van sijne doorlucht: Hooghweerdigheijt
 Dominicus de GENTIS Bischop van Antwerpen, bij
 bulle den 23. 7ber. 1752. vergint voor altyjt eens
 daeghs 100 daegen Aflaet, aen alle Christi geloovige
 van het Bisdom van Antwerpen, die ter eeren van
 de vijf Bloedige Wonden ons saligmacekers,
 devotelyck op beyde hünne knien sullen lesen
 vijfmael den Vader ons enden Weest gegroet,
 met het volgende gebedt:

**ICK BEDANCKE U ALDERSOETS TEN
 IESUS. DAT GY VOOR ONS SYT GESTORVEN**

Isabella Artsens.

De Delftse begijn Geertruid van Oosten (†1358) droeg de stigmata waaruit elke vrijdag, op zeven verschillende uren van de dag (overeenkomstig de getijdengebeden) bloed vloeide. De dominicaanse mystica en H. Catharina van Siena (1347-1380) ontving volgens haar biograaf Raymundus van Capua in 1375 de stigmata tijdens de meditatie voor een geschilderd kruis. Vanaf de veertiende eeuw werd een speciale eredienst opgedragen ter ere van de vijf wonden, de *Humiliavit*.¹⁹ Op iedere wond werden aparte gebeden gepreveld. Vele miniaturen in de gebedenboeken illustreren deze spiritualiteit.²⁰ Tekenend voor de inleving zijn de vaak grote zijdedwonden op middeleeuwse crucifixen. Er is een kruis bekend waarin relieken zijn teruggevonden in een holte op de plaats van het hart.²¹

In de vroegmoderne tijd, na de Reformatie, werd de wond- en hartdevotie onverminderd en vrijwel ongewijzigd gepraktiseerd. Het vereren van de wonden droeg bij aan de vergeving van zonden, schonk aflat voor de zielen in het vagevuur en bewerkstelligde een zalige dood. In de zeventiende eeuw kreeg de H. Hartdevotie een nieuwe impuls dankzij de heilige Marguérite Maria Alacoque (1647-1690) in het Franse Paray-le-Monial. Vanaf 1675 kreeg zij visioenen waarin Christus voor haar verscheen en haar opriep zich in te zetten voor een liturgisch feest ter ere van het H. Hart.²² De devotie voor het H. Hart en de wonden van Christus continueerde tot ver in de twintigste eeuw en werd daarbij uitgedragen door congregaties en broederschappen van het H. Hart.²³

In het Breda's Museum worden enige fraaie achttiende-eeuwse tekeningen bewaard waarop de doorlopende devotie voor de wonden wordt geillustreerd en verwoord.²⁴ Daarnaast werden vanuit Antwerpen in grote oplagen devotieprenten verspreid. Op de gravure, uitgegeven door Isabella Hertsens (†1752), verleent paus Benedictus de XIV honderd dagen aflat als men ter ere van de vijf wonden op de knieën enige voorgeschreven gebeden prevelt.

Hoe bizar, zinnelijk en bijna morbide de wonden werden geschilderd kan bijvoorbeeld worden geillustreerd aan de hand van een tekening van de zijdedwond. De hedendaagse beschouwer zal deze weergave associëren met de vrouwelijke genitalia. Voor de kijker zullen de overeenkomsten niet schokkend zijn geweest maar eerder vanzelfsprekend, de wonden gaven

immers toegang tot een intieme relatie met Christus.²⁵ Rondom is gekalligrafeerd:

Weest gegroet ende gebenedijt Herte van mijnen
Heere Jesus Christi
ick bid u ter eeren van dees H. Wonde suyvert mijne
ziele van alle sonden
en geeft mij gratie om te kommen tot het Eeuwigh
Leven het welck het
is daer gij ons toe geschapen hebt Amen Pater Noster
Ave Maria

Op de achterzijde is een vroom gebed opgetekend van een religieus(e) die zich bij God aanbeveelt om in het H. Hart van Zijn Zoon te mogen rusten.

In het verlengde van de wonddevotie stond de vereering van de ledematen van Christus. De oorsprong van deze gebedsoefening wijst eveneens in de richting van de apocriefe geschriften van de H. Bernardus.²⁶ De bekendste teksten hierover zijn opgetekend door Thomas van Kempen, die  en voor  en alle ledematen van zijn Zaligmaker aanbad.²⁷ In de devotiegrafiek zijn in die context allerhande objecten gangbaar: voetafdrukken, lengtematen enzovoort.²⁸ Vanaf de Middeleeuwen ontstonden ook vergelijkbare devoties rondom de ledematen van Maria.

HET H. HART ALS BOEKILLUSTRATIE

In de vroegmoderne tijd bereikte de verbeelding van de hartenspiritualiteit een hoogtepunt in de zogenoemde emblematische voorstellingen, niet concrete voorstellingen die een mystieke boodschap verbeeldden.²⁹  en van de bekendste reeksen van devotieprenten met de hartdevotie als uitgangspunt is de *Cor Iesu Amanti Sacrum*. Op de titelpagina wordt een brandend hart, hoog gehouden door zes personen, onder wie een edelman, twee paters en twee vrouwen. De reeks werd gemaakt en uitgegeven door Antonius Wierix (ca 1555/1559-1604).³⁰ Hij graveerde  n ontwierp de reeks zelf als een prentenreeks of 'stripverhaal'. De prenten werden later gebruikt als beelden bij stichtelijke teksten.

Een schilder volgt de deugden na, door Boëtius a Bolswert,
 uit: Antonius Secquet, Den Wech des Eeuwich Levens, Antwerpen
 (H. Aertssens), 1622, *Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam*

Een schilder schildert de wanden van het hart met de meditatie op de
 geboorte van Christus, door Boëtius a Bolswert, uit: Antonius Secquet,
 Den Wech des Eeuwich Levens, Antwerpen (H. Aertssens), 1622,
Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam

Anima spiegelt haar hart aan Amors hart met de wonden, door Boëtius a
 Bolswert, uit: Benedictus van Haeften, Schola Cordis, Antwerpen 1629,
Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam

SPECVIVM CORDIS IN
 QVINQVE VVLNERIBVS.
 Inspice et fac secundum Exemplar quod
 tibi in monte monstratum est. Exod. 25. 40.
 Pro speculo CORDIS, cor aspice dulcis Jesu.
 Imprimet hoc CORDI, vulnera viva, tuo.
 54.

De hartsemblematiek inspireerde vele kunstenaars én leken tot allerhande van (volkse) voorstellingen die los werden verspreid zoals tekeningen, gravures, kantprenten en volksprenten.³¹ De voorstellingen werden daarnaast overgenomen op zilver, aardewerk waaronder tegels en andere gebruiksvoorwerpen.³²

In de zeventiende eeuw werden enige 'religieuze bestsellers' geïllustreerd door de van oorsprong Friese kunstenaar Boëtius a Bolswert (ca 1580-1633).³³ Hij begon als leerling van Abraham Bloemaert te Utrecht maar verhuisde omstreeks 1617 naar Antwerpen. In zijn illustraties voor *Den Wech des Eeuwich Levens* met teksten van de jezuiet Antonius Sucquet wordt het hart veelvuldig opgevoerd. Op veertien van de totaal tweeëndertig bijgebonden prenten zijn harten afgebeeld zoals de in de tekst afgebeelde voorstellingen waarbij de meditatie vergeleken wordt met het beschilderen van de wanden in het hart. In het beroemdste, eveneens door Boëtius geïllustreerde, boek met teksten van Herman Hugo, de *Pia Desideria* (1624) speelt het hart in het uitgebeelde religieuze minnespel van Amor en Anima een bijrol. In het, in 1629 verschenen, boek met teksten van de benedictijn Benedictus van Haeften, *Schola Cordis* worden in de voorstellingen van Boëtius a Bolswert dezelfde twee hoofdrolspelers op iedere prent voorzien van een, al of niet brandend, hart.

De prenten van Boëtius a Bolswert werden over heel Europa gekopieerd, overgenomen en verspreid in katholieke én piëtistische kringen. De verlichte protestante stromingen hadden de beeldcultuur niet volledig afgezworen. Dat ze juist voor deze mystieke voorstellingen kozen is niet verwonderlijk, heiligen (afbeeldingen) kwamen er immers niet op voor, de verbeelde spiritualiteit was nadrukkelijk op het hart gericht. Voorop stond de band tussen de gelovige en Christus. In de Republiek werden deze voorstellingen verspreid door de collegiant en spiritualist Petrus Serrarius (1600-1669) en de doopsgezinde schrijver Jan Luyken (1649-1712).³⁴

HAND EN HART

Vanaf de late Middeleeuwen waren de zogenoemde 'geestelijke handen' in omloop. Op een afbeelding van de linkerhand bevonden zich teksten en symbolen die als mnemotechnisch hulpmiddel dienden bij het gewetensonderzoek. In de geest van de Middeleeuwen kon men deze hand beschouwen als spiegel van de menselijke zaligheid.³⁵ In de volkscultuur evolueerden deze gebedsprenten tot de zogenoemde 'hartenhanden': uitgeknipte handen met teksten en tekeningen en als hoofdmotief een hart. Op iedere vinger werd een tekst geschreven, de vijf zinnen vormden samen één tekst of gebed, naast een rijm of vers geschreven ter hoogte van de pols(en). De hartenhand werd meestal dubbel uitgeknipt zodat ze op de voor- en achterzijde van een (echte) hand kon worden bevestigd. De geestelijke handen hadden tot doel om de eigenaar te begeleiden in vrome overwegingen. De hartenhanden dienden als huwelijks herinnering. Ze werden beschreven met vrome verzen om Gods zegen over de menselijke liefde te vragen.

De hartenhanden vormen één van vele voorbeelden waarbij een religieus gebruik werd geïntegreerd in de volkscultuur: de geestelijke hand werd een hartenhand. Op boomstammen, schoolbanken, liefdesbrieven enzovoort vindt men gekerfde of getekende harten met van linksonder naar rechtsboven een pijl. Daarbij worden aan de uiteinden de namen geschreven van twee geliefden. Het hart als symbool voor de ziel en de liefde is afkomstig uit de hierboven geschetste christelijke traditie. De pijl doorboort, net als de bijbelse speer, het hart via de zijde wond. De Romeinen en Grieken kenden deze beeldspraak niet. Het is een fraai voorbeeld hoezeer de christelijke iconografie kan verankeren in onze dagelijkse werkelijkheid zonder dat wij ons daar bewust van zijn.

Deze bijdrage is gebaseerd op Verheggen's promotieonderzoek naar 'Het gebruik en de verspreiding van bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden 1580-1840, een interactie tussen beeldcultuur, volksvroomheid en spiritualiteit'.

Geraadpleegde literatuur

- ¹ Universiteitsbibliotheek Nijmegen, hs 184 f. 159-160.
- ² W. Frijhoff en M. Spies, *1650 Bevochten eendracht*, Den Haag, 1999, p. 382.
- ³ E. Verheggen, 'Laat, Lijdt, Leert en Mint' Minnemystiek op devotieprenten in de zeventiende-eeuwse Republiek, in: *Historica* 25 (2002), pp. 9-12.
- ⁴ Universiteitsbibliotheek Nijmegen, hs 184 f. 265.
- ⁵ E. Verheggen, *Antwerpse devotieprenten met handgeschreven teksten uit de 17de eeuw in de Republiek*, in: *Volkskunde* jrg. 98 (1997), nr. 1, pp. 42-43; Zie voor de middeleeuwse context: J. Hamburger, *Nuns as artists: the visual culture of a medieval convent*, Berkeley, 1997, pp. 151-158.
- ⁶ Titel van het hoofdstuk genomen uit Thomas a Kempis, 13de hoofdstuk dl. 4, *De naevolghinghe Christi*, Antwerpen (H. Aertssens), 1628, p. 443.
- ⁷ M. de Kreek, 'Geprent te Mariënwater'. Onderzoek naar – en voorlopige inventarisatie van – mogelijke 'Mariënwater-prentjes', in: L. van Liebergen (red.), *Birgitta van Zweden 1303-1373: 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde*, tent.cat., Museum voor Religieuze Kunst, Uden, 1986, p. 27.
- ⁸ M. Roethlisberger, *Abraham Bloemaert and his son: paintings en prints*, Doornspijk, 1993, dl. I, p. 381 en dl. II, nr. 866.
- ⁹ Universiteitsbibliotheek Nijmegen hs. 184 resp. f. 163-164, 242 en 314.
- ¹⁰ M. Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden*, deel II, Utrecht 1931, p. 1.
- ¹¹ Augustinus, *Belijdenissen*, I, I,1.
- ¹² Zie voor de praktijk van de meditatie met behulp van beelden en de imaginatie P. van Dael, *De verbeelding van het Woord: een iconografische studie *2** *De Middeleeuwen (600-1500)*, Kampen 2003; E. Verheggen *Het gebruik en de verspreiding van de prenten uit de Pia Desideria van Boëtius a Bolswert in de Noordelijke Nederlanden*, in: A. Molendijk (red.), *Materieel Christendom Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum, 2003, pp. 295-301.
- ¹³ K. Rudy, *Laat-middeleeuwse devotie tot de lichaamsdelen en bloedstoringen van Christus*, in: K. Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen, 2000, pp. 111-112.
- ¹⁴ H. van Os, *De Weg naar de Hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen*, tent.cat., Museum Catharijneconvent, Utrecht/Nieuwe Kerk Amsterdam, Baarn, 2001, p. 68.
- ¹⁵ D. Stracke S.J., *Arnulf van Leuven O. Cist. Versus Gelukz. Hermann Jozef*, O. Praem, in: *Ons Geestelijk Erf* 24 (1950), pp. 27-51 & 409-419; A. van Duinkerken (verantw.), *Beati patris Bernardi primi quondam abbatis Clarevallensis coenobii Rhythmica Oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentis of Godt-vruchtighe oeffeninghe van den H. Bernardus tot de lidmaeten vanden ghekruysten Jesus*, Haarlem, 1948. De daarin en hier gebruikte vertaling is zeer waarschijnlijk van de hand van Fulgentius Bottens O.F.M. (1637-1717), zie hiervoor J. Paulissen O.F.M. *Het leven en de werken van Fulgentius Bottens O.F.M.*, Utrecht/Nijmegen, 1959, pp. 121-122.
- ¹⁶ M. Meertens, *op. cit.*, p. 27.
- ¹⁷ Zie voor diverse aspecten van de middeleeuwse wonddevotie K. Rudy, *op. cit.*, pp. 111-133; G. Kanters, *De Godsvrucht tot het Heilig Hart van Jesus in de vroegere Staten der Nederlanden (XIIe-XVIIe eeuw)*, Den Bosch, 1929.
- ¹⁸ K. Rudy, *op. cit.*, p. 130; P. Vandenbroeck, *Hooglied. De Beeldwereld van Religieuze Vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*, tent.cat., Paleis voor Schone Kunsten, Brussel, 1994, pp. 51-56.
- ¹⁹ M. Meertens, *op. cit.*, p. 2.
- ²⁰ K. Rudy, *op. cit.*, p. 116; J. Plotzek, *Andachtsbücher des mittelalters aus privatesitz*, Cat. Schnütgen-Museum, Köln, 1987, pp. 91-94; Om een indruk te krijgen van middeleeuwse miniaturen met hart en wondenafbeeldingen zie: <http://www.kb.nl/kb/manuscripts/browser/index.html> ('heart' en 'wounds').
- ²¹ G. Hoffmann, 'Der Crucifix dolorosus in St. Maria im Kapitel zu Köln. Neue Erkenntnisse anlässlich seiner Restaurierung', in: *Kunstchronik* 53 (juni 2000), pp. 241-246 (met dank aan Marieke van Vlierden).
- ²² Zie hiervoor o.a.: G. Haneveld, *Het mirakel van het hart*, Baarn, 1991, pp. 235 en 224-227.
- ²³ Zie hiervoor o.a.: G. Kanters, (priester van het H. Hart), *Het Hart van Jesus beschouwd in de Katholieke Overlevering*, Den Bosch, 1929. dl I: 'Verklaring van de Litanie van het Heilig Hart' en dl. II: 'Verlangens en Beloften van het Heilig Hart'.
- ²⁴ J. Sprangers en L. Goossens OFM, *Kunst voor de ziel*, tent.cat., Breda's Museum, Haarlem, 1992, cat. nr. 11-12.
- ²⁵ G. Finaldi e.a., *The Image of Christ*, tent.cat., National Gallery, London, 2000, pp. 166-167, hier wordt een vergelijkbare zeventiende-eeuwse gravure uit Augsburg besproken en afgebeeld.
- ²⁶ M. Meertens, *op. cit.*, pp. 53-54; D. Stracke S.J., *op. cit.*, p. 411-419.
- ²⁷ K. Rudy, *op. cit.*, pp. 129-130.
- ²⁸ J. Sprangers, *op. cit.*, pp. 28-30, zie ook cat. nr. 10; W. Knippenberg, *Devotionalia. Religieuze voorwerpen uit het katholieke leven*, dl. I, Eindhoven, 1980, p. 97-104.
- ²⁹ E. Verheggen, *op. cit.*, 2003, p. 300.
- ³⁰ Z. van Ruyven-Zeman *The Wierix Family in: Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700*, vol. LXI, Rotterdam, 2003, dl. III, pp. 44-54.
- ³¹ Voor volksprenten zie M. de Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*, Antwerpen-Amsterdam, 1962, pp. 363 en 367.
- ³² J. Pluis, *De Nederlandse tegel decors en benamingen 1570-1930*, Leiden, 1998, p. 440.
- ³³ E. Verheggen, *op. cit.*, 2003, pp. 301-305.
- ³⁴ Idem, pp. 305-306; W. Frijhoff en M. Spies, *op. cit.* pp. 418-420.
- ³⁵ *Vriendenboek Dr. Jozef Weijns*, z.p.l. 1973, pp. 54-58.

Inhoud

7	MARJAN SCHARLOO & RENÉ STOCKMAN Woord vooraf
11	BERT SLIGGERS Het hart in de hand. De anatomische schets van een pomp
25	LUCY SCHLÜTER Hartvormen. Waar en wanneer ontstond het hartpictogram?
43	JAN KLINCKAERT Sursum corda. Het hart in de christelijke religie
67	EVELYNE VERHEGGEN Het hart als huis van de ziel in de religieuze kunst en cultuur
87	PATRICK ALLEGAERT Ook de dikke darm kan huilen. Instappen in de historische relatie tussen hart, ziel en psychiatrie
105	JUAN RIGOLI Het hart van de waanzin. Joseph Guislain en het onzichtbare
127	ARKO ODERWALD Waar het hart vol van is zijn metaforen
139	SOFIE VANDAMME Medisch ingrijpen in hart... en ziel
158	Personalia
160	Colofon

Bij vreugde en verdriet houden we ons hart vast.

We verpanden ons hart, er moet iets van ons hart, we laten ons leiden door ons hart.

Hoe verschillend is er in de loop der tijden niet over het hart gedacht. Nu staan hartziekten bovenaan de lijst van doodsoorzaken. Twee eeuwen geleden was men er nog van overtuigd dat het hart niet ziek kon zijn, zo edel was het. Thans worden harten geopend en zijn er transplantaties. Psychiaters en filosofen vragen zich nu af wat het betekent met het hart van een overledene te leven.

Wat is de functie van het hart: stof voor eeuwenlange discussie. Is het hart de bron van menselijke warmte, de innerlijke zon? Is het hart een alarmcentrale die op hartstochten reageert? Of is het hart gewoon een pomp? Hoe werd het hart afgebeeld? Waarom kerft de verliefde jongeling een hart met pijl en twee namen in de schors van een boom? Wat is de verering van het Heilig Hart van Jezus? Het hart is het orgaan van angst, maar ook van moed en wijsheid. Hoe zit dat met de wisselwerking tussen hart en geest?

Dit boek, *Het Hart*, naar de gelijknamige tentoonstellingen in Museum Dr. Guislain Gent en Teylers Museum Haarlem brengt de unieke geschiedenis van wetenschap en cultuur van het hart. In tien toegankelijke bijdragen lichten specialisten – historici, filosofen, antropologen, taalkundigen, geneesheren – hun fascinatie voor onze omgang met het hart toe. Het boek is rijkelijk geïllustreerd met voorwerpen uit meer dan veertig collecties uit binnen- en buitenland. Ze vertellen allen samen iets over hoe curieus de mens omgaat met zijn hart.

